

Պատմություն եւ ճշմարտություն հեղինակ՝ Համլետ Դավթյան

Համատեղելի⁹ են, արդյոք, այս երկու հասկացությունները: Դժվար է հարցին միանշանակ պատասխան տալը թե՝ դրական, թե՝ բացասական առումով: Երբորդ տարբերակը՝ տեսական դատողություններ անել խնդրո վերաբերյալ՝ կնշանակի ըստ էության ոչինչ չասել: Այդ ձեզ կարող է լոկ մտավարժանքների ասպարեզում օգտակար լինել, քանզի իրականում ոչինչ չի հաղորդում մարդու մտքին և հոգուն:

Եթե փորձենք հարցի պատմությանն անդրադառնալ գեթ մի փոքր պատկերացում կազմելու համար, թե ե՞րբ սկսվեց պատմությունը կեղծվել, ապա կտեսնենք, որ դրա սկիզբը երևում է գրքի ի հայտ զալու հետ միաժամանակ: Հասկանալի է, որ պատմության նախագրային շրջանի մասին ոչինչ չենք կարող ասել, քանզի եթե նույնիսկ սովորույթների կամ բանահյուսական տարբեր նյութերի միջոցով ինչոր բան հասել է մեզ, ապա անլուրջ զբաղմունք կլինի խոսել իրականությանը համապատասխանող դրանց ստուգության չափի մասին: Հաջորդը պատմության զրավոր շրջանն է, որի սկիզբը վկայվում է քարի կամ աղյուսի վրա կատարված սեպազիր կամ զաղափարազիր արձանագրություններով: Սովորաբար այստեսակ զրավոր խոսքի արժանահավատությունը կասկածի տակ չի դրվում, որովհետև միևնույն իրադարձության մասին երկրորդ արձանագրություն գտնելու գրեթե բացառվելու պատճառով դրանց հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությունն անհնար է ստուգել այլ աղյուրներով: Ամենաշատը կարելի է համարել, որ այս կամ այն տիրակալն իր կատարած գործերի մասին հիշատակություն թողնելիս որոշ չափով տուրք է տվել պարձենկութությանը: Սակայն դա ավելի շուտ կարելի է չափազանցում որակել, քան ճշմարտության եղծում:

Պատմությունը սկսեց զրավոր կեղծվել, երբ դարձավ զենք: Գիրքը տեղափոխելի էր՝ քարի վրայի արձանագրություն չէր, այդ իսկ պատճառով փոխվեց նաև պատմությունը պահպանելու կամ սերունդներին փոխանցելու նպատակը: Առաջինը դա հասկացան հրեաները և պատմության առաջին կեղծողներն էլ նրանք եղան: Աստվածաշունչն ամբողջությամբ տարածաշրջանի ժողովուրդների պատմության խեղաթյուրում է: Առաջին իսկ հայերեն գրված գրքերը նույնպես լի են կեղծիքներով: Պարզապես նրանցը՝ հրեաներինը, նպատակային խոսք էր, նվաճողական, իրենց գերազանցությունը հիմնավորող, իսկ հայերեն գրող հեղինակների խոսքը քարոզական էր, եկեղեցու ձեռք բերած երկրի ու ժողովրդի վրա ունեցած իշխանությունն ամրապնդելու համար ասված: Հրեան իր հոգևոր ու ֆիզիկական տիրույթներն էր ձգտում ընդլայնել, իսկ քրիստոնյա հայ հեղինակը՝

կամենում էր ձևավորել քրիստոնեական հանրույթ: Կեղծարարությունն այնքան էր անթաքույց ու տարածված, որ արգահատանքի էր արժանանում նաև առավել լրջմիտ ժամանակակիցների կողմից: Դեռևս V դարում Փարագեցին է գրում, թե ինչպես «ումանք Հունաստանում, առավել ևս Ասորիքում՝ զաղտագողի դիմում էին այդպիսի անամոթության. տգետ ու հանդուզն մարդիկ իրենք գրում էին դատարկ ու անպիտան ձառեր և իրար խառնելով դնում զիտունների գրքերի մեջ: Հասկացողները հեշտությամբ իրարից կտարբերեն զիտունների խոսքերն ու անմիտների շաղակրատությունները»^[1]: Վեց հարյուր տարի անց՝ XI դարում, Ասորիկն է գրում. «Երբեմն գրելու անկարողությունից կամ չարամտությամբ ճշմարտությունը խարդախելով եւ կամ բռնադատելով՝ ստապատիր խոսքերը պատճառաբանելու համար սրբերի գրվածքներից բանաքաղ անելով՝ չարին բարու կերպարանքով են ներկայացնում, տգետներին ու մանկամիտներին համոզելու համար»^[2]:

Անշուշտ, երևույթը եթե միայն կրոնական գրականությանը վերաբերեր, ապա կարելի էր նույնիսկ ուշադրություն չդարձնել՝ համարելով այն ուսումնասիրության համար նեղ մասնագիտական խնդիր: Բայց երբ կեղծագրության ենք հանդիպում պատմագրության մեջ, ապա չանդրադառնալը փաստին կնշանակի նույն ստին ու կեղծիքին ինչոր առումով համահեղինակ, ավելին՝ դրանց քարոզիչ դառնալ: Անժխտելի է, որ ժողովրդի համար պատմությունը շատ ավելի մեծ նշանակություն ունի, քան զանազան վարքագրությունները: Պատմությունը ժողովրդի սեփական կենսագրությունն է, իսկ վարքագրությունը՝ եկեղեցու ստեղծածը, հիմնականում հորինածը՝ նվիրված այս կամ այն անձին: Ընդ որում, եկեղեցու մշտական ցանկությունն է եղել միախառնել այդ երկուսը, նույնացնել ու ստանալ քրիստոսասեր մարդկանց հավաքականության կատարած աստվածահածո գործերի, ինչպես նաև սեփական մեղքերի պատճառով նրանց զլիսին եկած մեծամեծ փորձանքների նկարագրություններ: Ցայտուն օրինակ է Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի եկույուցիան: «Իր հիմքն ամրապնդելու համար,— գրում է Կ. Յուզբաշյանը,— հենց այդ պահին է (Վ. դ. վերջ. Հ.Դ.) եկեղեցին նպաստել Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի առաջացմանն ու տարածմանը: Միայն այդ շրջանում է Գրիգոր Լուսավորիչը դառնում հայ եկեղեցու զլիավոր սուրբը, նախքան այդ նա մնացած է եղել կատարյալ անհայտության մեջ (Գրիգորին չեն ճանաչում ո՛չ Կորյունը, ո՛չ Եզնիկ Կոռբացին, ո՛չ Եղիշեն), բայց նրա կերպարը առկա է Ղազար Փարագեցու Պատմության էջերում»^[3]: Ավելացնենք նաև, որ Գրիգոր Պարթևին Լուսավորիչ պատվանունը տրվել է X դարում, ամենայն հավանականությամբ Մովսես Դասիուրանցու կողմից: Այսպես է հայոց պատմագրության մեջ սկիզբ դրվել առասպելաբանական մտածողությանը:

Ընդհանրապես, եթե փորձենք հայ ժողովրդի պատմությունը կեղծողներին խմբավորել, ապա հիմնականում երեք խումբ կձևավորենք՝ եկեղեցի, օտարազգի պատմաբաններ և հարազատ իշխանություններ: Անկասկած, ամեն մեկն իր նպատակներն ունի: Եկեղեցին, հայ ժողովրդի պատմությունը միահյուսելով սեփական պատմությանը, կամենում է այնպես անել, որպեսզի ներշնչվի եկեղեցու

հավերժության ու ժողովրդի համար միակ փրկության խարիսխ լինելու գաղափարը: Այդ իսկ պատճառով, թեմաներ կան, որոնք կարող են պաշտոնապես լուսաբանվել (այսինքն՝ դասագրքերում, ակադեմիական հրատարակություններում) միայն և միայն եկեղեցու հավանությամբ կամ նկատի ունենալով նրա կարծիքը (օրինակ՝ Մեծ Հայքի քրիստոնեացումը, Ավարայրի ճակատամարտը, Բագրատունյաց թագավորության բարձումը և այլն): Առ այսօր եկեղեցու համար ողջունելի չէ ազատ պատմագիտական միտքը, անկախ հետազոտական աշխատանքն այդ ասպարեզում: Հնարավորության դեպքում, նա աստվածաշնչական Ղովտի պես, որը Սոդոմից փախչելիս կնոջը թույլ չէր տալիս հետ նայել, այլապես Աստված նրան անհնազանդության համար կքարացներ՝ նույնկերպ կարգելի որևէ մեկին ինքնուրույն հայացք նետել սեփական պատմությանը: Այսինքն, եկեղեցին այսօր էլ շահագրգուված է պատմության կողմնակալ շարադրանքով մշտապես բարձր պահել իր հեղինակությունը: Այդուհանդերձ, համաձայնելով այն տեսակետին, որ եկեղեցին հիշողություն է, պետք է վերապահություն անել, որ դա ամենեին չի նշանակում, թե նա այդ հիշողությունը կարող է տնօրինել իբրև սեփականություն, քանզի նրա մոտ պահպանված հիշողության մեծագույն մասն ազգային է, ոչ թե եկեղեցական:

Օտարներից մեր պատմությունն ավանդաբար կեղծում են թուրքերը, աղբբեջանցիներն ու վրացիները: Վերջին ժամանակներս նրանց են միացել քրդերն ու ամերիկացիները, որոնց հորինվածքները կարելի է անվանել զավթողական պատմագրություն: Առաջին երեքը քաղաքական հստակ նպատակ են հետապնդում՝ վերջնականապես յուրացնել իրենց սահմաններում գտնվող հայկական տարածքները, ինչպես նաև, այդքանով չքավարարվելով, «հիմնավորումներ» բերել Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ իրենց ունեցած տարածքային պահանջների համար: Քրդերն էլ նույն բանն են անում իրենց ապագա պետության համար: Սրանք ընդհանրապես դնում են Հայկական լեռնաշխարհի պատկանելության հարցը: Ինչ վերաբերում է ամերիկացիներին, ապա թվում է, թե նրանց էլ պարզապես ինչոր բաներ դուր չեն գալիս մեր պատմության մեջ: Թեկուզ մեր ծագման հարցը՝ բնի կ է հայ ժողովուրդը, թե՝ եկվոր, կամ թե՝ հայ ժողովուրդն իսկապես ծանրակշիռ (կամ գոնե որոշակի) ներդրում ունի տարածաշրջանային պատմության մեջ: Ակնհայտ է, որ առաջին հայացքից գուտ գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող այս հարցերը ևս քաղաքական հեռահար նպատակներ են հետապնդում: Նրանք փորձում են կռահել, եթե մի օր հայ ժողովուրդը հանկարծ կազմակերպված ժողովուրդ դառնա, ապա կարո՞ղ է իր ժառանգությանը տեր կանգնել և ինչպիսի քաղաքական գործոն կդառնա: Դատելով ամերիկյան պատմաբանների կատարած հարցադրումների բնույթից, համաշխարհային ծրագրեր կազմողներն ամենեին էլ ոգևորված չեն հայության հնարավոր բարձրացմամբ: Համաձայնենք, սակայն, որ ամենավտանգավորը սեփական կեղծարարություններն են: Դա կատարվում է, որովհետև կեղծված պատմությունը կամ, եթե փորձենք քիչ ավելի մեղմ ասել, ոչ ճշմարիտ պատմությունը միշտ էլ ձեռնտու է ապազգային իշխող շրջանակներին (մեզ համար ապազգային են

բոլոր այն վարչախմբերը, ովքեր անձնականը վեր են դասում ազգային շահերից): Աղավաղումն այս պարագայում հանգեցնում է մոլորության: Նման պատմություն ունեցող ժողովուրդը դառնում է մոլորյալ, քանզի կորցնում է սեփական պատմական փորձով պայմանավորված բնական կողմնորոշումները: Իսկ մոլորյալ ժողովուրդն իր հերթին ընդամենը մարդկային անկազմակերպ զանգված է, թեկուզ լինի բազմամիջինանոց, և այդպիսի ժողովրդին հեշտ է կառավարել: «Պատմական ու կոլեկտիվ հիշողության հսկայական մորիլիզացիոն ներուժը,— կարդում ենք մի ուշագրավ հրապարակման մեջ, — բացատրում է, թե ինչու է բաղաքական վերնախավը ձգտում այն պահել իր վերահսկողության տակ և ծառայեցնել որոշակի բաղաքական շահերին: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ որոշակի պատկերացումներ պատմության և էթնիկ առասպելների մասին ստեղծվում (հորինվում) են բաղաքական վերնախավի կամ մտավորականության առանձին շերտերի կողմից և այնուհետև կրթության համակարգի և քարոզչության միջոցով ներմուծվում լայն հասարակության մեջ: Այս գործընթացի մեջ հատուկ դեր խաղացող խմբերը՝ բաղաքական վերնախավը և մտավորականության որոշակի մասը, միշտ չեն, որ շահագրգուված են անցյալի մասին օբյեկտիվ հիշողությունների գոյությամբ. արդյունքում՝ փորձ է արվում խստորեն վերահսկել պատմական ու կոլեկտիվ հիշողության ձևավորումը: Այլ կերպ ասած՝ իշխող վերնախավը ձգտում է, որ հասարակությունը հիշի ոչ թե այն, ինչ տեղի է ունեցել իրականում, այլ այն, ինչ ձեռնորոշությունը է հիշել վերնախավի տեսակետից: Այսպիսի «վերահսկվող» պատմական ու կոլեկտիվ հիշողության առկայությունը թույլ է տալիս հասարակությունը դարձնել ավելի կառավարելի և համախմբել որոշակի բաղաքական նպատակների շուրջ»^[4]:

Այս ուղղությամբ գործող գաղափարական աշխակեները գիտեն, որ կեղծիքի միջոցով հնարավոր է անհատի, հանրության զգալի մասի համար արժեզրկելով իսկական արժեքները՝ դարձնել նրան իներտ: Շարունակությունն արդեն ինքնաբերաբար է ստացվում: Մտածող, տրամաբանող մարդն ընկնում է անորոշության գիրկը: Նա տեսնում է ներկայացվածի, մատուցվածի անարժեք ու սուտ լինելը, բայց և ինքնուրույն չի կարողանում գտնել իսկականը, արժեքավորը: Եվ ծնվում է հիասթափությունը, մեռնում է բաղաքացին, ձևավորվում է քաղքենին: Վերջինիս թվում է, թե ինքը հասկացել է պատմության փիլիսոփայությունը, որն ըստ իրեն՝ ամբողջովին խարեւությունների շարան է, և նույն սկզբունքով էլ ձգտում է իր կյանքը կարգավորել: Սկսում է երկակի չափանիշով ապրել՝ առերես ընդունելով, որ ազնվությունը, հայրենասիրությունը, օրինասիրությունը, կրոնասիրությունը բարձր արժեքներ են, սակայն հոգու խորքում թքում է այդ ամենի վրա, համարելով, որ իրականում ոչ ոք դրանց երբեմն չի հետևել: Այստեսակ մտածողությունը շատերին հոգեկան հարմարավետություն է պարզեցում: Չնայած՝ իրականում այդ կոմֆորտն անձին խլուրդի կենսակերպ է թելադրում և առաջին հերթին «Հրաժարիմքի» մի նոր շարք պարտադրում: Մարդկանուրդը, հանուն իր պատկերացրած բարեկեցության, ներքուստ հրաժարվում է բոլոր այն պարտականություններից, որոնք նորմալ մարդն ունենում է հարազատ հողի ու ժողովրդի հանդեպ: Եվ նա չի էլ ցանկանում լսել այդ

պատմական ճշմարտություն ասվածի մասին, նրա համար մեկ է դառնում, թե աշխարհի որ ծայրում կապրի ինքը և այլևս ինչ ազգության կպատկանի իր թոռը:

Հստ ամենայնի, ժողովրդին իր անխաթար պատմությունը ներկայացնելու բուն խմաստն այն դաստիարակչական նշանակությամբ կիրառելն է՝ այդկերպ նրան ինքնառշնչացման ճանապարհից հետ պահելու և հեռանկարում ազգակերտման նոր փուլ անցնելու նպատակով: Հետևաբար՝ չափազանց կարևոր է, թե ինչպես է տարվում այդ աշխատանքը: Մեր մտահոգության առարկան ներկա սերունդն է, որն իրեն հանձնարարվող կարգախոսների հետևում դատարկություն տեսնելով, անցնում է արժեքների ինքնուրույն որոնումների: Սակայն այս առումով օգտակար շատ քիչ բան կա ասպարեզում: Պետականորեն սերունդ է դաստիարակվում, ասել է թե՝ ապագա հասարակական գիտակցությունն է ձևավորվում ստերիլացված պատմության բուհական և դպրոցական դասագրքերով, որոնց էջերը լի են կեղծ հերոսականությամբ ու նախընտրած հերոսներին տրված ուռուցիկ գնահատականներով: Անտարակույս, կյանքում ժողովրդին և, հատկապես, դեռահասությանը անհրաժեշտ են հերոսական օրինակներ, բայց արդյո՞ք դա նշանակում է, որ ժողովրդի պատմությունն ամբողջությամբ պիտի դյուցազներգություն դառնա: Երեկ մաքառում, այսօր դյուցազներգություն, իսկ ո՞րն է ճշմարիտը, մեր իսկական պատմությունը: Դասագրքերում անհնար է հարցի պատասխանը գտնել: Այնտեղ պարզապես գոյություն չունի ճշմարիտ պատմություն: Կան, իհարկե, փաստեր, բայց դրանք ել ներկայացված են կողմնակալորեն:

Կարելի է իբրև պատճառ համարել այն հանգամանքը, որ պատմաբանն այդպես էլ չի ազատագրվել վերահսկողությունից: Եթե սովետական տարիներին նա առաջնորդվում էր կուսակցական դիրեկտիվներով, ապա այսօր աշխատում է հայտնի չե, թե որտեղից իջեցվող պատվերով և նախորոշված չափանիշներով: Հստ այդմ, դասագիրք գրելը դարձել է յուրօրինակ բիզնես՝ փող աշխատելու միջոց: Սակայն հարկ չկա զարմանալու, որովհետև երկրում նոր իրավիճակ է ստեղծվել, որի համաձայն կրթությունն ինքնին բիզնես է համարվում (ինչպես մի առիթով հայտարարեց ՀՀ կրթության և գիտության նախկին նախարարներից մեկը, իսկ ներկայիս նախարարն էլ գործածում է «կրթական ծառայությունների շուկա» բառակապակցությունը): Պատմությունը, սակայն, արհեստագործ պատմաբան կերակրելու համար չէ: Մենք սովետական գաղափարախոսական կաղապարներից չենք ազատվել, որպեսզի հիմա ել սեփական սնապարծության որոգայթում հայտնվենք, կրկին ճշմարտությունը մի կողմ թռոնենք ու բավարարվենք ինքնախարեւությամբ՝ ինչ է թե մի քանի տասնյակ փեշակավոր (թեկուզ բարձրակարգ) վաստ չեն վաստակում այդ զբաղմունքով:

Նրանց առջև կանաչ լույս վառվեց, երբ պետականաշխնության բոլոր բնագավառներում սկսեցինք նմանակել մեզ թելադրող հզորների կողմից ստեղծված և բոլորովին այլ պայմաններում արդյունավետ գործող իշխանակարության մոդելներն

ու բարոյագաղափարական արժեքները: Դա բացատրվեց նրանով, որ սեփական անկախ պետականության ավանդույթները վաղուց մոռացել ենք: Բայց չէ՝ որ գոնե պատմագրական ավանդույթներ ունեինք, որոնք, չգիտես ինչու, նույնպես վերանայվեցին արևմտյան շափանիշներով: Համաձայն այդ նոր մոտեցումների՝ իբր անհրաժեշտ էր ունենալ անկախ կարգավիճակին հարիր ազգային պատմություն: Կրկին ամենահեշտ ձևը նմանվելն էր, որը սակայն ոչ այնքան առաջավոր փորձի յուրացում, որքան վերջինիս վատորակ պատճենահանում ստացվեց, քանզի նման դեպքերում մենք սովորաբար անձանաչելիորեն աղավաղում ենք բնօրինակը: Եվ ահա այսպես դարձանք ֆրանսիացուց ավելի հեղափոխական, իտալացուց ավելի գարիբալդիական, անգլիացուց ավելի կայսերապաշտ, ամերիկացուց ավելի ազատասեր, ոուսից ավելի քաջարի, ճապոնացուց ավելի ավանդապահ, ինչպես նաև՝ մեր բոլոր պատերազմները ազատագրական ու հերոսական համարվեցին, մենք ել, պարզվեց, որ միշտ երազել ենք անկախ պետականության մասին և միայն հանգամանքների բերումով չենք կարողացել իրականացնել այն և այլն: Բայց այս պաթետիկան սովորաբար գործում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեր ներսում կրկին գլուխ չի բարձրացնում մեզ հավերժ տանջող հարցը՝ «Իսկ ինչո՞ւ է մեզ այդքան դառնադի ճակատագիր բաժին հասել»:

Ինքնին հասկանալի է, որ այս դեպքում էլ շատ կարևոր է չընկնել մյուս ծայրահեղության մեջ, այսինքն՝ չանցնել ինքնախարազանման ու ինքնանվաստացման, որը նույնպես պատմությունը կեղծել, իրականության զգացողությունը կորցնել է նշանակում: Ինչ վերաբերում է հարցի պատասխանը գտնելուն, ապա երևի թե առաջին հերթին պիտի շարունակենք պատմաբանությամբ զբաղվելն այն հայրենանվեր գործերից մեկը համարել, որի համար, ըստ էության, համապատասխան գիտելիքների պաշար ունենալը քիչ է: Հարկավոր է ազնվություն և սկզբունքայնություն՝ տարաբնույթ ճնշումներին դիմագրավելու համար, սեր և նվիրվածություն առ հայրենիք՝ ճշմարտությունը պաշտպանելու համար: Պատմաբանը մեզ համար սուկ գիտնական չէ, նախ և առաջ ազգի գինվոր է: Ընդ որում, եթե գիտական մնացած ճյուղերի ներկայացուցիչները կարող են ընդհանուր առմամբ նպաստել մեր հասարակության զարգացմանը, ապա պատմաբանը (անտարակույս, մնացած հայագետների հետ միասին) ուղղակիորեն ծառայում է նույն այդ հասարակության հայկական շունչն ու դիմագիծը պահպանելուն, ազգատեսակի հարատևմանը: Իսկ մեզ մոտ դեռևս սովորություն է ծառայել իշխող կարգերին, պատմությունը հարմարեցնել պատվերին, զարգացնել հերոսական բալլադի ժանրը:

Պատմաբանի գործը շատ դեպքերում նմանեցվում է բժշկի կողմից ձեռնարկվող կանխարգելիչ կամ նախապահպանական միջոցառումներից առաջ ախտորոշում կատարելուն: Այդ մասին բազմաթիվ մտքեր կան: Հնագույններից մեկը պատկանում է չին պատմագիր Միմա Ցյանին (ն.թ.ա. III դդ.), որը դեռևս 22 դար առաջ է բացատրել, որ «ապրել ներկա ժամանակում և գրել նախնիների գործերի

մասին՝ նրա համար է, որպեսզի տեսնես այնտեղ, ինչպես հայելու մեջ, սեփական արժանիքներդ ու թերություններդ»^[5]: Մենք այսօր մեր նախնիների մասին խոսելիս անդրադառնում ենք լոկ նրանց արժանիքներին, իսկ թերությունների մասին չենք խոսում, և հնարավոր է, որ այդ պատճառով չենք կարողանում դարերի ընթացքում կուտակված փորձից օգտվել, մեր սեփական թերությունները շտկել: Սա արդեն ոչ թե թերացում, այլ վտանգի անտեսում է, որովհետև պատմությունից դասեր չառնող ժողովուրդն այդպես էլ անպատրաստ է մնում վերահաս աղետի պահին՝ լինի դա բնական թե տեխնածին: Մեզ համար փորձ չէ, ասենք, բոնագաղթողների հետ ոսքով մինչև Դեր Զոր հասած Գրիգորիս ծ. վրդ. Պալաքյանի դաժան բացահայտումը, թե՝ «[Հայ ժողովուրդ,] գրագետ, բանաստեղծ, վիպագիր, թատերագիր և մանավանդ լրագրող ու խմբագիր շատ ունեցար, բայց պատմագիր երբեք չունեցար: Որ անաշառ, անկաշառ և անվերապահ գրչով քննադատական վերլուծումը ըներ վարագույրին ետև թաքնված ներքին իրական քու կյանքիդ (ընդգծ. հեղինակինն է. Հ. Դ.) և ցույց տար իսկական շարժառիթները քու շարունակական դժբախտություններուդ»^[6]:

Չենք կարծում, թե պարտադիր պետք է անձամբ անմարդկային տառապանք կրել՝ համոզվելու համար, որ պատմության քննադատական վերլուծությունը նախ անհրաժեշտ է ինքնախարեւության մեջ չընկնելու, թե այսուհետ ապահովագրված ենք նմանատիպ արհավիրքի կրկնությունից՝ հայրենիք ու ժողովուրդ կորցնելուց, և ապա՝ դրա հավանականությունն անգամ կանխիելու համար գտնելու այն հարցի պատասխանը, թե ինչո՞ւ մեր ազգային առաջնորդները չկարողացան կանխել 1915ի ողբերգությունը: Պարզապես այդ ամենը բացահայտելու համար պետք է մեր պատմությունն ամբողջությամբ վերանայենք: Հետևաբար, եթե ցեղասպանության հարցը մեր գլխավոր մտահոգությունների արտաքին կողմն ենք համարում, ապա պիտի ընդունենք, որ պատմությունը վերանայելու անհրաժեշտությունն էլ ներքին կողմն է: «Ամբողջ Ճշմարտությունը չենք ասում, — հարցազրույցներից մեկում իր ցավն է հայտնում Հրանտ Մաթևոսյանը: — Այդ հանդգնությունը մենք չունենք, այլապես կարելի կլիներ շատ բաներ կանխել»: Մենք ունեցել ենք պատմությունը սրբախտություն դարձրած եկեղեցական պատմագրություն և դիրեկտիվներով առաջնորդվող սովետական պատմագրություն, հատվածային շահեր պաշտպանող ազգայինկուսակցական պատմագրություն և բոլոր հարցերին վերևից նայող եվրոպականուսական պատմագրություն, որը մերը չէ, բայց մեր մասին է: Սակայն անաշառ պատմագրություն չենք ունեցել և չունենք: Այսօր էլ իներցիայով շատ բան ենք վերցնում օտար պատմագիտական դպրոցների ավանդույթներից, ինչն էլ պատճառ է դառնում, որ չենք կարողանում հավուր պատշաճի հստակեցնել մեր ազգային գաղափարաբանությունը, որպեսզի դրա հիման վրա էլ ստեղծենք մեր պետական գաղափարախոսությունը:

Ինչ վերաբերում է մեր օրերում իրապարակվող պատմական աշխատություններին, ապա դրանք ավելի շատ նմանվում են փաստերի հավաքածուների կամ ժողովածուների, դեպքերի արձանագրությունների,

իրադարձությունների նկարագրությունների, բայց ոչ երբեք այդ ամենի պատճառահետևանքային կապերի վերլուծությունների, պատմության ներքին տրամաբանության բացահայտումների: Պատմաբան հեղինակների մեծագույն մասը շարունակում է զբաղվել որևէ հարցի հետ կապված ինչոր մանրամասներ պարզելով և, նորահայտ տեղեկություններ հավաքելով, ճանաչողական բնույթի հոդվածներ ու աշխատություններ գրելով: Խոսքը հիմնականում վերաբերում է պատմության նոր և նորագույն շրջաններին: Իսկ ահա իին և միջին շրջանները (հնագույնն էլ իր առանձին հիմնախնդիրներն ունի) համարվում են պատմագիտական մտքի կողմից ամբողջացված, բոլոր հարցերը լուսաբանված, պատմական անձերին և իրադարձություններին համապատասխան վերջնական գնահատականները տրված: Չուլված են կաղապարներ, ձևավորված են ակադեմիական և հանրագիտարանային շափանիշներ, գործում են ինչինչ թարուներ: Այս նշագծումներից մեկ քայլ աջ, մեկ քայլ ձախ՝ նշանակում է առնվազն ոտնձգություն կատարել հայ ժողովրդի ազգային արժանապատվության դեմ: Ասվածը որպեսզի մերկապարանց չհնչի, օրինակ բերենք թեկուզ Վարդանանց պատերազմն Ավարայրի ճակատամարտով, որը, ըստ մեր արդի պատմաճարտարագետների, ոչ միայն ազգափրկիչ էր, այլև V դարի համաշխարհային պատմության առանցքային իրադարձությունն էր, որովհետև քրիստոնեությունն այնտեղ դիմագրավում էր զրադաշտականությանը (մինչդեռ այն Սասանյանների ձեռնարկած ներպետական մեծամասշտաբ փոփոխությունների և պարսկաբյուզանդական լարված հարաբերությունների ածանցյալն էր): Կամ թե՝ գոյություն ունեն ոչ պաշտոնապես արգելված և կիսաարգելված, այլ կերպ ասած՝ չիրախուսվող թեմաներ, որոնցից են հայվրացական հարաբերությունների ներքին խորերը և այլն: Այստեղ կարծես թե գործում են կոմֆորմիստական պատմագրության օրենքները՝ չնեղացնել ոչ մեկին, դուր գալ բոլորին:

Հասկանալի է, որ պատմական գիտությունը քաղաքական գիտություն լինելով՝ պետք է ունենա որոշակի ուղղվածություն, ինչպես նաև որոշ սահմանափակումներ գիտական էթիկայի առումով, սակայն դա ոչնչով չպետք է խանգարի հասնել այս կամ այն իրադարձության անպղտոր ակունքներին: Ինքնաքննադատությամբ ձեռք բերված ինքնաճանաչողությունը զորացնում է ազգին: Պատմությունը ոչ թե շարադրելով, այլ վերլուծելով, այսինքն՝ ընդհանուր հայտարարի բերելով պատմաշրջանը, ներկայացնելով երկրի, ժողովրդի հաջողությունների ու անհաջողությունների հանրագումարը և, ամենակարևորը, ածանցվող դասերն առանձնացնելով միայն կարելի է օգնել հայ մարդուն ճիշտ հարաբերվել օտարի հետ, հարևանի հետ, թշնամու հետ, սեփական իշխանության հետ: Մինչդեռ նշված բոլոր դեպքերում նա շարունակում է զգացմունքներով առաջնորդվել ու խոշոր վնասներ հասցնել իրեն, որովհետև ճիշտը չգիտե, թե անցյալում այս կամ այն իրավիճակում ինչպես են վարվել իր նախնիները: Նման դեպքերում իհարկե անզնահատելի է սեփական ժողովրդի, ոչ թե ֆրանսիացու կամ գերմանացու փորձը, որոնք ուսուցանվում են համալսարաններում (օրինակ՝ եթե մենք կորցրած չինեինք պատմական պահը գնահատելու կարողությունը, իսկ դա զարգացած է լինում

մշտատև պետականություն ունեցողների մոտ, ապա մենք 1994 թ. Ադրբեջանի հետ հրադադարը մեկ կամ երկու նախապայմանով կկնքեինք):

Իսկ ի՞նչ բան է ձշմարտությունը պատմության մեջ կամ պատմական ձշմարտությունն ընդհանրապես: Արդյո՞ք այն նյութի սուբյեկտիվ ընկալում չէ: Անշուշտ, որոշ չափով այդպես է: Բայց միայն որոշ չափով, քանզի ձշմարտությունն ինքը տարատեսակ է և բնույթով շատ բազմազան: Ասենք՝ կա ձշմարտություն, որի տեղն արտաքնոցի պատն է, կա ձշմարտություն, որը երևի թե իսկապես պետք է թաքցվի, և կա ձշմարտություն, որը պետք է գրվի դրոշի վրա: Մի բան միայն անառարկելի է. չկա ձշմարտություն, որը պետք է խեղաթյուրվի: Ի դեպ, դա նաև անօգուտ զբաղմունք է, քանզի, միևնույնն է, այն պահպանում է իր դեմքը, որը ցանկության դեպքում կարելի է տեսնել: Ասել է թե՝ հնարավոր է ունենալ ձշմարիտ, այսինքն՝ անկողմնակալ կամ գոնե հնարավորինս անկողմնակալ պատմություն: Բանն այն է, որ պատմագրությունը պահպանում է փաստերը, ինչը նշանակում է, որ ցանկացած պահի կարելի է վերադառնալ նախնական փաստերին և դրանց հիման վրա կրկին կառուցել կատարված իրադարձությունների շղթան: Փաստերն անդրդվելի են ու անկաշառ, կարող են ձշմարտության համար ամուր հիմք ծառայել: Մեկնաբանություններն են ընդունակ հարավոխության, որով և կասկածներ են առաջացնում ընդհանրապես փաստի հավաստիության առնչությամբ: Մենք հաճախ ենք մեկնաբանությունը շփոթում բուն փաստի հետ, և քանի որ մեկնաբանությունները կարող են անվերջ թվով լինել ու հակասական, ապա հենց այդ հանգամանքից այն թյուր միտքն է ծնվում, թե անհնար է խոսել պատմական ձշմարտության մասին: Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ մեկնաբանության անվան տակ աղավաղում են տվյալ ժամանակաշրջանում իշխող գաղափարները, ներկայիս պահանջներից ելնելով նոր գաղափարներ են ներմուծում այնտեղ, այդպիսով ձշմարտությունը թաղում կեղծիքի առավել հաստ շերտի տակ, նոր ավերներ գործում մեր պատմական հիշողության և հոգեբանության մեջ:

Կարող է թվալ, թե շատ ենք ծանրացնում ու բարդացնում պատմությունը կեղծելու հետևանքները, իսկ ասվածի մեջ էլ կարծես նորություն չկա: Նախ՝ հոգսի ու պակասության մասին խոսելոր զվարձանք չէ, որ պարտավոր լինենք անընդհատ նոր բան փնտրել ընթերցողին զբաղեցնելու համար, երկրորդ՝ այս ամենի մասին նորից խոսելն իսկապես կարևոր է, որովհետև ցանկանում ենք առաջ գնալ: Եկեղեցին իր հիմքերն անսասան պահելու համար 2000 տարի նույն բանն է կրկնում, մենք էլ այսօր կայուն, ապահով ու արժանապատիվ ապագա կերտելու համար անընդհատ կրկնելով՝ մեր մատը պիտի ազգային ցավերի վրա պահենք այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրանք չեն ամոքվել: Աներկրա է, որ անցյալն է պայմանավորում ներկան: Նույն տրամաբանությամբ՝ եթե ցանկանում ենք ներկայի մեջ փոփոխություն կատարել, ապա առաջին հերթին պետք է մեր առջև անցյալի անշպար համապատկերն ունենանք, համոզված, որ պատմագիտությունը պետք է առաջնորդի, ոչ թե առաջնորդվի: Հստ այդմ, պատմության մեջ ձշգրտումների փորձեր կատարելիս,

ամենաին էլ ինքնանպատակ զբաղմունքով չենք տարվում, այլ աշխատում ենք մեր ժողովրդի ապագայի համար:

Մենք հիմա գտնվում ենք պատմական ուղրու մի հանգրվանում, երբ իրականացած ենք տեսնում ազգային երազանքը՝ անկախ պետականությունը, սակայն զգիտենք, թե որն է լինելու մեր հաջորդ հանգրվանը: Անկախությունը մեզ ստիպեց հասկանալ, որ պետություն ունենալն առաջին հերթին հոգս ու պարտականություն է: Բայց դեռ ամենք չենք գիտակցում, որ դա պատվավոր և անհրաժեշտ հոգս ու պարտականություն է, ի դեպ, տրված ոչ բոլորին: Քաղաքագետ տեսաբանները գտնում են, որ միայն ազգը կարող է կենսունակ պետություն ունենալ, իսկ ազգությունը՝ ոչ: Հստ այսմ, մենք դեռ խնդիր ունենք ապացուցելու, որ ունակ ենք կենսունակ պետություն ունենալու և համապատասխան հարգանքի արժանալու: Այլապես պիտի համարենք, որ Օսկար Ուայլի քամահրանքախառն նախատրամադրվածությամբ արված դատողությունը մեզ էլ է վերաբերում: Նրա համոզմամբ՝ «Այն երկրի քարտեզին, որտեղ չկա նախանշված նպատակ, նայել անգամ չարժե: Առաջադիմությունը նպատակի իրագործումն է»: Ուշագրավ է, որ մեր հայրենի քաղաքագետները ստորաբար սիրում են խոսել (և շատ են խոսում) առաջադիմության մասին, բայց երբեք չեն խոսում նպատակի մասին: Այնինչ՝ առաջադիմությունն ինքնին նպատակ չի կարող լինել, քանզի գործընթաց է, նպատակի իրագործումը միայն կարող է առաջադիմություն համարվել, որովհետև առաջ գնալով ենք նպատակին հասնում, այսինքն՝ բարձունք նվաճում: Առաջադիմություն ասելով, մեր քաղաքական գործիչները բարեկեցություն են հասկանում, ինչը, սակայն, միջոց է պարզապես նպատակին հասնելու համար: Թերևս նրանց այդօրինակ մտածողությունն է պատճառներից մեկը, որ մենք այդպես էլ ճանապարհի անորոշ մի հատկածում ենք մնում: Չի բացառվում, որ հատուկ նկատառումներով (իշխել՝ որքան հնարավոր է երկար, հարստանալ՝ որքան հնարավոր է շատ) նրանք չեն էլ նախաձեռնում գոնե նախանշել ազգային նպատակը, այլ ընդամենք ժողովրդին (ընտրազանգվածին) ներկայացնում են ինչոր միջոցառումների պլաններ: Այդ իսկ պատճառով տեսնում ենք, որ իրար փոխարինող հայաստանյան նույնասեռ վարչախմբերը հիմնականում տուրք են տալիս անցյալի գունազարդմանը, իսկ պատմազրությունը պաշտոնապես, վաղուց սահմանված ակադեմիական չափանիշներով խստորեն պահում են նկարագրողական, պարզ շարադրանքի մակարդակի վրա:

Անտարակույս, հայ մտավորականության զգալի մի հատված համարում է, որ մեր ազգային գերխնդիրը Մեծ Հայքն իր օրինական սահմաններով վերականգնելն է, բայց և հաշիվ է տալիս իրեն, որ մինչ այդ մեր մտահոգության առարկան Հայաստանի Հանրապետությունն է, որը ներկայումս բավականին ծանր վիճակում է գտնվում՝ տնտեսությունն այնպես չի զարգանում, որ գործազրկություն չլինի, աղքատությունն այդպես էլ չի վերանում, իսկ ամենավտանգավորը երկրի ապահնակեցումն է, որն արդեն աղետի է վերածվում: Ցավալին այն է, որ պատճառն արտաքին

հանգամանքներով չի պայմանավորված, այլ՝ ներքին: Պարզապես երկիրը վատ է կառավարվում, իսկ վատ է կառավարվում, որովհետև նպատակն ընդհանրական չէ՝ խմբակային է:

Տարօրինակ չէ՝ արդյոք, որ 20 տարի է՝ անկախ պետականություն ունենք, բայց դեռ պետության անհրաժեշտության գաղափարի մասին ենք խոսում: Ամենախն՝ ոչ Երկու պատճառ կա դրա համար. առաջինը, որ զարմանալիորեն այսօր էլ քիչ չեն այն տարրերը, որոնց համար անկախությունը գրոյական նշանակություն ունի, և որոնք պատրաստ են ցանկացած պահի ինչոր բանի դիմաց վաճառել այն՝ թքած ունենալով, որ դա արդեն ազգի ինքնակործանման սկիզբը կլինի, երկրորդ՝ մենք պիտի սովորենք անընդհատ խոսել պետության որակի մասին, որովհետև այն բարձրացնելով և կառավարչածեր բարեփոխելով միայն կարող ենք հասնել մեր ազգային նպատակների իրազործմանը: Մի պահ կարող է թվալ, թե տեղապտույտ ենք ստեղծում, այսինքն՝ քանի որ մեծ նպատակը չկա, ապա արդյո՞ք վարչակարգի աշխատառն ընդունելով ճաշակի հարց չի դառնում, որովհետև վերջինս երկիրը կառավարում է այնպես, ինչպես կարողանում է կամ, ավելի ճիշտ, ինչպես իրեն է հարմար: Հստ այդմ՝ ի՞նչ պահանջենք նրանից, եթե պահանջի չափանիշը, որը պիտի պայմանավորվի ազգային նպատակով՝ չկա, բացակայում է և դրա համար ոչ մի հիմնավոր բացատրություն չկա: Նշանակում է՝ պիտի փորձենք նպատակը հստակեցնել, իսկ գուգահեռաբար նպատակն իրազործելու ճանապարհի վրայի խոչընդուները վերացնել:

Դեռևս կարոտ է ուսումնասիրության այն հարցը, թե ինչու հայ փիլիսոփայական միտքը երբեք չզբաղվեց պետականագիտությամբ, հայ ժողովուրդն էլ երբեք չունեցավ իր ազգային ծրագիրը: Բացատրություններից մեկն էլ թերևս այն է, որ փիլիսոփայությունը պարզապես անկարող է կեղծել: Փիլիսոփայությունը իրերի բնությունը քննելիս հերքում կամ հաստատում է այս կամ այն երևույթը, փորձում գտնել ճշմարտությունը: Իսկ վերջինս գիտելիք է, փիլիսոփայական կատեգորիա, և հարկ է նկատի ունենալ, որ փիլիսոփայության համար չկա վերացական ճշմարտություն: Այն միշտ կոնկրետ է, մինչև անգամ հարաբերական ճշմարտությունը բացարձակի տարրեր է պարունակում: Հետևաբար, եթե ճշմարտությունը փիլիսոփայության համար գոյություն ունի, ապա բացառվում է, որ պատմության համար այն չլինի: Վերջինս միգուցե առաջանում է նաև նրանից, որ թվում է, թե անցյալի մասին ինչ էլ զրվի՝ կդառնա պատմություն, որը կարող է և ճշմարտանման լինել: Այդպես չէ: Պատմությունը և փիլիսոփայությունը հաճախ են գուգակցվում, և այդ դեպքում փիլիսոփայությունը զսպիչ դեր է կատարում, պատմությունը մաքրում է կեղծիքից: Այսպիսով, մեր գլխավոր հարցադրմանը՝ համատեղելի՝ են, արդյոք, պատմությունը և ճշմարտությունը՝ կարելի է և դրական պատասխան տալ: Այլ բան է, որ փիլիսոփայության բացակայությունը մեր պատմության մեջ իրեն լրջորեն զգացնել է տալիս:

«Պատմությունը օրինակների վրա հիմնված փիլիսոփայություն է», — ասել է անգլիացի պետական գործիչ Հենրի Բոլիհնբրոքը: Այսինքն՝ պատմությունը սույն օրինակներ է տալիս եզրահանգումներ կատարելու համար: Մեր դեպքում է միայն, որ պատմությունը օրինակների շարադրանք է՝ եզրահանգումներ չկան:

Մաթեմատիկայում անհնար է, որ հավասարում լուծողը չցանկանա պատասխանը ստանալ: Իսկ մենք պատմության պարագայում մեզ նման շռայլություն թույլ ենք տալիս: Նշանակում է՝ փիլիսոփայության կարիքը չենք զգում, նույնն է թե՝ ճշմարտության կարիքը չենք զգում: Մինչդեռ հայտնի է, որ բնության մեջ դատարկ տեղը պարապ չի մնում: Ըստ այս՝ պատմության մեջ ճշմարտության փոխարեն հանգիստ տեղ է գտնում կեղծիքը: Նպատակամիտված կեղծիքը: Բայց, ինչպես Եղիշեն է ասում՝ «Ստությունից ճշմարտություն չի լինի»: Հետևաբար՝ մենք պիտի ճշմարտության կարիքն ու անհրաժեշտությունը զգանք, որպեսզի զանազաննենք նաև կեղծիքը հաստատող սուտը ճշմարտությունից: Չվախենանք ճշմարտությունից և ընդունենք վերջապես, որ ամենադառն ճշմարտությունն անգամ լավ է գեղեցիկ ստից ու կեղծիքից: Ի վերջո, «սուտը դաժան կեղծարարություն է, ճշմարտության կանխամտածված աղավաղումն է կամ էլ նրա գիտակցական փոխարինումը հակադիր դատողությամբ»^[7]: Այդ իսկ պատճառով, պատմական ցանկացած անձ ու անցք պետք է ճշմարտության լույսի ներքո լուսաբանվի: Դա շատ անհրաժեշտ է փիլիսոփայությանը, որպեսզի վերջինս էլ վերջապես աշխատի ազգային գաղափարի վրա:

Չմոռանանք, որ մեր հոգսը մեր պետությունն է՝ մեր ամեն ինչի միակ գրավականը: Եվ եթե վախենում ենք գաղափարական ոլորտում ստի տարածումից, ապա այն պատճառով, որ սուտն ի զորու է խարիսլել ցանկացած ամուր պետության հիմքերը: ԽՍՀՄ դարձավ աշխարհի հզորագույն տերությունը, բայց ընդամենը 70 տարի գոյատևեց՝ ինքն իրեն փլուզվեց, որովհետև ստի վրա էր կառուցված (հիշենք Զմեռային պալատի գրավումից մինչև ԽՍՀՄի ամենամարդասիրական պետություն լինելու մասին առասպելները): Առանց ճշմարտության երկիրն ապագա չունի: Մեզ հարկավոր է ճիշտ կառուցել ապագա տանող ձանապարհը, համալրել այն ճշմարտության ուղենշաններով, որպեսզի խուսափենք կրկին փակուղի մտնելուց: Այդպիսի ուղենշան են ծառայում ազգային գաղափարը, ազգային երազանքը, ազգային ծրագիրը, ազգային նպատակը: Տեղին չենք համարում ստորև մանրամասնել բոլոր այս հասկացություններն առանձինառանձին, որովհետև մեր խնդիրն այլ է՝ հիշեցնել պարզապես, որ դրանք կառուցելիս ճշմարտությունը պետք է յուրաքանչյուրի համար որպես անկյունաքար գործածել: Ընդ որում, նկատի ունենալով, որ ձևավորված ազգային նպատակը իմաստավորում է նաև անհատ մարդու կյանքը: Սա չափազանց կարևոր հանգամանք է: Կյանքի իմաստը ազգային նպատակն իրականացնելու մեջ տեսնող մարդը, քաղաքացին չի թողնի իր երկիրը, չի մտածի զուտ անձնական շահի մասին: Կյանքը ինքնահոս ընթացքից կփոխակերպվի գիտակցաբար ընտրված գաղափարով առաջնորդվող ոլորտ, հասարակության զարգացումը կրնանա ոչ թե տարերային ջղաձգումներով, այլ կայուն վերընթացով: Մարդը կարող է երջանիկ զգալ այն գիտակցությունից, որ իր «կյանքը նպաստում է

համաշխարհային կամ ազգային զարգացման ընթացքին: Այդ զգացմունքը և այդ երջանիկ ապրումը կարող է ծագել միայն այն դեպքում, եթե մենք գիտենք զարգացման ուղղությունը և համոզված ենք, որ մեր կյանքն էլ հարմարվում է այդ ուղղությանը»^[8]:

Հայ իրականության մեջ փորձ է արվում մարդկային կյանքը զուտ հայրենասիրական ոգորումների օրինակով համապատասխանեցնել ազգային զարգացման ընթացքին և ուղղությանը: Սակայն հայրենասիրությունը զգացմունք է, որն անպայման պետք է զաղափարով սնված ու զինված լինի: Իսկ զաղափարի բաղադրիչներից մեկն էլ պատմությունն է: Թե՛ զաղափարը, թե՛ պատմությունը կյանքի համար են, և եթե զաղափարը կյանքի ուղենիշ է հանդիսանում, ապա պատմությունը կյանքին կենարար ուժ է հաղորդում: Գերմանացի փիլիսոփա Դիլթայի եզրակացությամբ, «կյանքը, ըստ եռթյան, նույնական է պատմության հետ, իսկ պատմությունն ընդամենք կյանք է՝ դիտարկված համամարդկային տեսանկյունից»^[9]: Ըստ այսմ, քանի որ մարդկային գործունեությունը նպատակառողված է կյանքը կազմակերպելուն և բարելավելուն, ապա ձշմարտության որոնումները նույնպես, գիտակցաբար թե անզիտակցաբար, միտված են կյանքը կարգավորելուն: Նա, ով ձգուում է ձշմարտության՝ բոլորովին ուրիշ կյանքով է ապրում, քան նա, ով ապրում է առանց ձշմարտության մասին մտածելու: Ավետարանական խոսք է՝ «Ճանաչեք ձշմարտությունը և ձշմարտությունը կազատի ձեզ»^[10]: Ներկա պահին, սակայն, մեզ հետաքրքրում է ոչ թե պատվիրանի կրոնական կամ փիլիսոփայական իմաստը, այլ որ՝ եթե որևէ տեղ ձշմարտություն գոյություն ունի, ապչովիաննես, 8, 32ա նշանակում է, որ այն գոյություն ունի ընդհանրապես: Հետևապես՝ պատմության մեջ մենք իրավունք չունենք կասկածի տակ առնելու նրա լինելությունը, այլ աներկբայորեն պիտի ընդունենք, որ ձշմարտությունը չափելի ու կշռելի է նաև պատմության մեջ և ամենենին էլ վերացական հասկացություն չէ: Ձշմարտությունը մեզ կազատի անորոշությունից և կոնկրետություն կհաղորդի մեր կյանքին: Ահա թե ինչու չի կարելի պատմությունը կեղծել՝ տուրք տալով անցյալի փառաբանությանը, և այրկերպ լցնել ներկա ժամանակի զաղափարական դատարկությունը: Հարկավոր է պարզապես լինել սթափամիտ, բայց ոչ սառնասիրտ, ասել հասու ձշմարտությունը, ամբողջ ձշմարտությունը, և ասել սիրելով հարազատ ժողովրդին, հայրենիքը, պետությունը: Նկատի ունենանք, որ եթե «առավելապես ձշմարտության հեղինակությամբ է հնարավոր դառնում մարդկային հանրությունը միավորելու գործը, միավորելու որպես ներքնապես միասնական տեսակային միավոր»^[11], ապա տվյալ դեպքում սնամեջ պաթետիկան ուղղակիորեն կարող է դուռ բացել ազգային սնապարծության համար, որից այն կողմ, սակայն, լոկ տեսանելի ու անտեսանելի որոգայթներ են:

Անժխտելի է, որ ազգի համար նոր զանգ է հարկավոր ձուլել, բայց և հաստատ է, որ այն պետք է ձուլել համապատասխան մետաղից, որպեսզի նրա դողանջը հնչի մեր հոգում: Ապագա առաջնորդող ազգային զաղափարը պետք է հագեցած լինի միայն և միայն պատմական ձշմարտությամբ...

-
1. Փարպեցի, 13
 2. Ասողիկ, 293
 3. Յուզբաշյան Կ., Հայ-վրացական ապստամբությունը սասանյան
հշիսանության դեմ (482-484 թթ.), ՊԲՀ, 1985, N 1
 4. Մարության Հ., Կոլեկտիվ և պատմական հիշողությունը տարեդարձային
բնույթի նշումներում, հիշատակումներում, «Մարդ և հասարակություն» ամսագիր,
թիվ 4, 2012, էջ 62
 5. Сыма Цянъ, Исторические записки (Ши Цзи), т. I, Москва, 2001, с. 56
 6. Գրիգորիս ծ. Վրդ. Պալաքյան, Հայ գողգոթան (Վիեննա, 1922), Երևան,
1991, էջ 8
 7. Հակոբյան Ս., Փիլիսոփայության տեսություն և պատմություն, Երևան,
2007, էջ 299
 8. Հովհաննիսյան Է., Պետություն և իշխանություն, Երևան, 2002, էջ 13
 9. Նիկողոսյան Մ., Վիլհելմ Դիլթայի «Ոզու մասին գիտությունների»
համակարգի մեթոդաբանական արժեքը, «Վեմ» հանդես, թիվ 1, 2012, էջ 14
 10. Հովհաննես, 8, 32:
 11. Շաքարյան Հ., Փիլիսոփայություն, Երևան, 2005, էջ 157